Петро Нестеренко

821.161.2.09: 097(477) “19”

КЛАСИК УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА В ЕКСЛІБРИСІ

У статті проаналізовано малодосліджену екслібрисну Франкіану, яку творили шанувальники творчості видатного письменника й патріота української державності як в Україні, так і за її межами. Досліджено основні аспекти зацікавленості художників творчою спадщиною Великого Каменяра.

Ключові слова: екслібрис, художники, виставка, Каменяр, Мойсей, казка, Лис Микита, композиція.

Petro Nesterenko. Classic of Ukrainian literature in ex libris

The article analyzes little known ex libris related to Ivan Franko and his works that were performed both in Ukraine and abroad, by the artists who admired the famous writer and Ukrainian patriot. The basic aspects of artists’ interest in Franko’s heritage have been highlighted.

Key words: bookplate, ex libris, artists, exhibition, Franko the Crusher of Stone, fairytale, Fox Mykyta, composition.

Стоптані перли, зів’ялі листки
Вслали його перехресні стежки…
Зрадила доля мужицького сина!..
(М. Вороний. Пам’яті І. Франка)

У малодослідженому світі українського екслібриса впевнено лідирує Шевченкіана (понад тисячу екслібрисів), за нею поважно крокує Гоголіана (близько трьохсот знаків), а Леся Українка та Іван Франко мають трохи менше екслібрисів. Їх виконують не лише в роки святкування ювілеїв видатних діячів. Разом з тим гучні ювілейні дати вищезгаданих письменників останніх років сприяли появі низки нових книжкових знаків. А починалося це далекого 1964 року, коли святкували 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. В цей час екслібрис переживав своє чергове відродження. Самі ж письменники екслібрисами не користувалися, до речі, й сучасні у переважній більшості також. Це прерогатива завзятих шанувальників книги, колекціонерів і художників, закоханих у мистецтво екслібриса.

Вперше ім’я Івана Франка було закарбовано у книжковому знакові, виконаному ще за життя письменника. 1892 року групою прогресивних діячів культури на базі реорганізованого літературного “Товариства ім. Шевченка” (засноване 1873 року) було створено “Наукове товариство ім. Шевченка” (НТШ). Воно мало друкарню, бібліотеку й музей. Бібліотека НТШ позначала свої книги шрифтовими ярликами, які друкувалися на білому та різного кольору папері. У рукописному відділі бібліотеки знаходився й архів І. Франка, для якого, аби зберегти його цілісність, було виконано на початку ХХ ст. окремий ярлик із шрифтовим написом: “Бібліотека наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Рукописний відділ. Архів І. Франка. Ч.:”. Його було надруковано на білому папері п’ятьма рядками (розмір за літерами 2,7 х 5,7 см. Відомі також штемпельні печатки “Інститут літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Особиста бібліотека І. Я. Франка”. Вони з’явилися одразу ж після зміни прописки зібрання, тобто у 1950 році [1].

Перший художній екслібрис створив 1925 року у Львові талановитий художник Павло Ковжун. Композиція виконана у кубофутуристській манері й адресована Товариству письменників і журналістів імені І. Франка, які зображені за читанням книг на тлі книжкових полиць. Першим поштовхом до вшанування письменника стало рішення Всесвітньої Ради Миру відзначити у 1956 році 100-річчя від дня народження Каменяра. Львівський колекціонер Володимир Вітрук у пресі й під час особистих контактів із художниками почав заохочувати митців до створення екслібрисів, присвячених І. Франку.

До 130-річчя від дня народження І. Франка, яке відзначалося 1986 року, була розгорнута виставка екслібрисів Франкіани у музеї Львівського відділення

інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського АН УРСР. На ній експонувалося 120 книжкових знаків, виконаних 43 майстрами графіки переважно Західної України, та із збірок членів клубу "Екслібрис" при Львівській організації Добровільного товариства книголюбів УРСР. За матеріалами виставки було видано в 1986 році каталог "Іван Франко в екслібрисі" [2]. Серед учасників виставки були визначні майстри книжкового знаку львівщини Євген Безніско, Богдан Гурман, Борис Дроботюк, Ганна Друль, Іван Крислач, Іван Остафійчук, Богдан Сорока, Сергій Хижняк та інші.

Книжковий знак пам'яті: "Екслібрис (130) І. Франку", створила Ольга Андрусів зі Львова (за п'ять років до неї зазначив ювілейний рік Іван Балан з Чернівців з екслібрисі для М. Коломійця – "1856 – 1981"). Цю традицію згодом продовжили й інші графіки, зокрема Олексій Сердюк із Івано-Франківська. Його екслібриси виконані в техніці гравюри на дереві із зображеннями Івана Франка, адресовані І. Балану та П. Прокопіву, й мають дати 1856 – 2006. Цифра "150 Іван Франко" сповіщає про ювілейний екслібрис, виконаний Борисом Романовим із Севєродонецька для Тараса Пастуха.

Низку екслібрисів до ювілейної виставки виконав у техніці лінограюри львів'янин Євген Безніско – автор ілюстрацій до творів І. Франка "Бориславські оповідання" (1986), "Мойсей" (1969), "Смерть Каїна" (1969), "Яць Зелепуга" (1981) [3]. У каталозі виставки він представлений найбільшою кількістю екслібрисів – 14. Вони адресовані Львівській спілці письменників і відомим діячас культури і мистецтва: Ф. Погребеннику, Л. Новиченку, Ф. Бриж, Р. Лубківському, Е. Миську, Й. Садовському, Я. Гнатіву та Я. Ісаєвичу.

Вчитель з с. Врубівка на Луганщині Богдан Пастух, відомий як визначний колекціонер Франкіани, 1976 року створив власний екслібрис у техніці ліноріту з образом письменника. А Сергій Хижняк зі Львова зобразив молодого письменника разом з дружиною – Ольгою Хоружинською за читанням книги на тлі архітектури Львова. Йому ж належить цікавий знак, присвячений Науковій бібліотеці Львівського університету ім. Івана Франка. Біля арки, обвитої виноградом, та написаними на ній датами 1661 – 1986, стоїть на бруківці молодий Іван Франко, а за ним постає місто Лева. В протилежній від нього, горішній частині арки, ніби на постаменті в оточенні гірлянди винограду височить його скульптурне зображення. Екслібрис нагадує про заснування 20 січня 1661 року в Україні найстарішого університету, який мав чотири типових для середньовічних університетів Європи факультети: філософський, юридичний, медичний, теологічний [4].

Богдан Гурман присвятив екслібрис львівській книгарні "Каменяр". Образ письменника постає в ньому в оточенні сюжетів з його програмних творів "Захар Беркут" і "Каменярі". Художник також створив низку поетичних екслібрисів, в одному з яких Івана Яковича зображено на тлі карети, запряженої четвіркою коней, з якої виглядає жіноче обличчя. Листя, що кружляє над каретою, нагадує нам про ліричну драму – збірку поезій "Зів'яле листя" (1896). Зміст назви розкривається у таких рядках:

В зів'ялих листочках хто може вгадати
Красу всю зеленого гаю?
Хто знає, який я чуття скарб багатий
В ці вбогії вірші вкладаю?

А в екслібрисі для наукового працівника бібліотеки Марії Тисовської поруч з погруддям письменника викарбовано улюблену цитату книголюбів: "Книги – морська глибина: хто в них пірне аж до дна, той хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить" ("Із Ізмарагда", 1895 рік). Тут варто нагадати, що Іван Франко окрім широкомасштабної творчої спадщини залишив нащадкам і свою велику й надзвичайно цінну бібліотеку, усвідомлюючи її значущість як частину національного скарбу, котрий повинен слугувати духовним інтересам

української нації. Літературно-науковий фонд письменника становить неабияку цінність завдяки наявним у ньому багатьом рукописним книгам та стародрукам XVI – XVIII ст. До 150-річчя від дня народження І. Франка у Музеї книги і друкарства України в Києві 2006 року експонувалася книжкова виставка "Скарб многоцінний…", на якій вперше для загального огляду були виставлені книжки з особистої бібліотеки письменника.

Плідно працював у жанрі екслібриса відомий львівський графік Іван Крислач. Його книжкові знаки "наближаються до узагальнених станкових графічних композицій із своїми тематично-змістовними основами, ідейним спрямуванням, з сюжетно-оповідальними настроєвими нюансами" [5]. Художник створив понад 300 екслібрисів в техніці лінориту, з яких значна частина присвячена Шевченкіані, Франкіані, видатним діячам культури і мистецтва краю, музеям Львова. Серед них і книжковий знак "Із збірки музею Івана Франка", виконаний 1980 року. Як і більшість його знаків, він побудований на не обрамленій площині. Творчий задум виведений у синтезованому поєднанні образу письменника з розкритою книгою, на якій слова: "Правда проти сили, боєм проти зла, між народ похилий вольності слова". Книга випромінює світло у променях якого постає напис "EX LIBRIS". Справа від письменника зображено постаті героїв його творів. Ритмічно поєднані образотворчі елементи, взаємоузгоджені чорно-білі і штриховані площини, шрифтові акценти створюють особливий настрій, що свідчить про високу графічну майстерність. Івану Крислачу також належить екслібрис створений 2009 року для львівського відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України із зображенням Івана Франка на тлі розкритої книги з вищезазначеним текстом.

Образ Івана Франка постає також із багатьох екслібрисів, виконаних художниками з різних регіонів України: Юрій Процан, Петро Прокопів (Івано-Франківськ), Орест Криворучко (Чернівці), Микола Стратілат (Київ), Вадим Липецький (Сімферополь), Борис Куновський (Кривий Ріг), Богдан Пастух (Луганська обл.).

У радянські часи Іван Франко асоціювався з образом Каменяра. Один з найкращих творів "Каменярі" з'явився у письменника коли він 1875 року, по закінченні гімназії подорожував по Галичині, щоб краще пізнати свій край і життя народу. В одному місці йому довелося йти брукованим шляхом, будівництво якого ще не було закінчене, і спостерігати працю робітників. Ця тема знайшла своє відображення в низці екслібрисів, які зображували людину з молотом, лупаючи скалу: Б. Сорока для М. Гудза, Є. Безніско і Б. Дроботюк для Р. Лубківського, В. Демянішин для Ю. Брилинського, В. Радомська для І. Гречка (Львів), І. Гапоченко (Суми) для В. Федірка – всі 1986 рік. Це був час, коли не зовсім правильно тлумачили алегоричний образ франківських каменярів, розуміючи їх як борців-революціонерів, а за текстом – це будівничі і творці нового життя, які не відкидають і мирних шляхів переходу до нового суспільного ладу: "Твердий змуруємо гостинець, а за нами прийде нове життя, добро нове у світ". І у них в руках були не мечі, а молоти. Вони прокладають шлях у майбутнє.

Свій варіант бачення картини тяжкої праці й читання рядків:

"Лупайте сю скалу! Незай ні жар ні холод
Не спинить вас! Зносіть і труд і спрагу й голод
Бо вам призначено скалу сесю розбить"

побачив В. Селезньов з Харкова, який зобразив людину, яка висікає зі скелі погруддя І. Франка (екслібрис Н. Рябініна, 1960).

Саме з відкриття Франкового "Мойсея" найкраще починати шлях до осягнення реального Франка. Політико-філософська поема особливо актуальна сьогодні, коли Україна у боротьбі й крові, як і 4 тисячі років тому Мойсей зі своїм народом, робить цивілізований вибір. Обітована Земля Свободи – це для Франка перш за все соборна, незалежна Українська держава. Незабутні рядки, що ними розпочинається поема:

“Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожжу,
Людським презирством,
ніби струпом, вкритий !
Твоїм будущим душу я тривожу,
Від сорому яких нащадків пізніх
Палитиме, заснути я не можу”

хвилювали багатьох майстрів екслібриса, серед них відомий графік К. Калинович (Луганськ – Київ), який ще в 1988 році створив вишуканий екслібрис для Г. С. Леонченко. Художник майстерно вигравірував на дереві постать поета-бунтаря, за яким крім тюремні грати линуть потоки сонячного світла, а з простягнутої руки злітає на волю пташка. Тут варто нагадати, що “Каменярі” були написані Франком 1878 року в ув’язненні. Великим Каменярем називають самого Івана Франка.

Народному артисту України Святославу Максимчуку присвятили екслібриси львів’яни Борис Дроботюк (1990) та Іван Крислач (2004). В їх основі сакральні скрижалі з десятьма заповідями, які Бог дав Мойсеєві на горі Сінай. До Пророка, приреченого на муки, страждання, злобу “ближніх”, звернувся Б. Дроботюк ще й у 2006 році, створивши екслібрис для Р. Горака. Знову через Мойсея звертається художник до свого народу й устами Івана Франка, зображеного в іншій площині круглого за формою екслібриса, говорить йому у вічі гірку, навіть страшну правду, якою вона є. Тому що любить свій народ і знає, що брехати йому – безвідповідально.

Василь Хворост з Дніпра 1990 року створив екслібрис для Юрія Кириченка, в якому Іван Франко постає на тлі героїв із незакінченої повісті (1881 – 1882) “Борислав сміється”. “У цьому творі вперше в світовій літературі змальована непримиренна боротьба праці і капіталу, антагонізм між капіталістами і робітниками. Образний зміст розкривається (за спільним задумом автора і художника) в картині пожежі Борислава, що символізує розгортання класової боротьби пролетаріїв проти гнобителів” [6].

Особливо цікаві екслібрис з цитатами, які сприймаються як важливий елемент композиції. Для автора цих рядків художник Микола Бондаренко з Сумщини створив 2006 року екслібрис в якому засобами кольорової ліногравюри (друк з чотирьох дошок) передав свої враження від осінньої природи, яка знаходиться в осінньому спокої, і здається, що задрімали цілі села… Цей проникливий сюжет створений за мотивами по-справжньому осіннього віршу І. Франка “Дрімають села…”. Художник по закінченні Харківського художнього училища в 1972 році поселився в селі Успенка Буринського району й там успішно творчо працює, тому він як ніхто інший може оцінити силу франківського слова.

Значне місце в екслібрисній Франкіані посідає казка. Особлива увага художників прикута до сатиричної казки “Лис Микита”, тому значна кількість екслібрисів зображує її головного героя. Він постає у різних іпостасях: як читач книг (бо в екслібрисі книга завжди на першому місці): екслібриси Василя Хвороста і Марини Шаульської (Дніпро) та Петра Прокопіва (Івано-Франківськ). В екслібрисі останнього Лис, чи не з книжкової ярмарки, несе за плечима мішок з книгами? Та частіше його можна побачити в екслібрисах з півнем в обнімку: Юрій Галіцин (Київ), Борис Романов (Севєродонецьк) – обидва 1995 року, Олексія Бондаренка (Путивль) 2001 року. А Юрко Кох зі Львова в екслібрисі для Ст. Оробця зобразив Лиса з кухлем пива. У деяких художників Лис виступає як ляльковод, що майстерно управляє за кулісами, як тваринами (Василь Лучко, Київ) так і людьми (Борис Дроботюк, Львів).

Оригінально трактований Лис у виконанні киянина Георгія Сергєєва (1995). Він присвячений пам’яті українського карикатуриста, гумориста, художника й письменника Едварда Козака (1902 – 1992), який від 1948 року видавав власний журнал сатири та гумору “Лис Микита” в США. Уперше “Лис Микита” у графічній одежі Едварда Козака з’явився у 1942 році в “Українському видавництві” (Краків – Львів), а 1995 з його ілюстраціями у львівському видавництві “Червона калина”. В екслібрисі, адресованому сину Едварда – Юрію, зображено Лиса

в гуцульському вбранні з файкою в зубах, він поважно крокує, спираючись на топірець. Г. Сергєєв вправно відтворив у лінориті, створену 1944 року Е. Козаком ілюстрацію до казки "Лис Микита". Екслібрис обрамлює масивна чорна рамка, у верхній і нижній частині якої поміщено шрифтові написи.

Деякі художники не обмежуються виконанням поодиноких композицій, а працюють над серіями, зокрема Юрій Галіцин (Київ) створив для європейських шанувальників, знаного й там нашого героя, 12 екслібрисів, які розповідають про витівки хитромудрого Лиса Микити. Вони виконані в техніці гравюри на пластику в два кольори: коричневий і жовтий. Кожна композиція поділяється на дві частини: верхня сюжетна, а під нею масивний шрифтовий напис з декоративною конічною приставкою у вигляді баранячого черепа з рогами.

Микола Неймеш з Харкова відомий своїм доброзичливим гумором, яким наповнена більшість його екслібрисів. Серію з шести ліноритів він також присвятив зухвалому хитруну. У них Лис Микита знущається з недолугого ведмедя та й сам потерпає від людей, коли навідався до їхньої комори за ковбасами.

Звертаються до теми "Лис Микита" й іноземні художники. Вони адресують свої екслібриси європейським шанувальникам, це художники Росії – С. Звонова, Є. Синілов, В. Кортович, Бельгії – А. Веймерлен та Люксембургу – П. Шлечтер. Останній створив цікаву композицію з ведмедем, який завдяки хитромудрому Лису попав у халепу й зображений затиснутим у колоді, а до нього вже біжать розлючені селяни. Екслібрис адресовано Арманду Бохру, його прізвище та голову й пишний хвіст лиса, що виглядає з-за воріт, надруковано червоною фарбою, що створює елемент напруги у вишуканому малюнку.

Продовжують творити нову екслібрисну Франкіану й сьогодні. Цього року Олексій Бондаренко з Путивля в автоекслібрисі зобразив містичний сюжет, в якому йде мова про розповідь сина Франка про те, як в останні роки життя у снах до І. Франка приходив дух батька його і золотим молотком бив його по руках. Екслібрис виконано в техніці ліноріту ніби в негативі, у ньому зображено руки, що лежать на книзі та фантомна безлика постать, вирізьблена білими штрихами з молотком у руках, занесеним над руками.

Володимир Окрутний з Тернополя у техніці компютерної графіки виконав два цікавих екслібриса. Один з них присвячений памяті Роланда Франка з датами 28.03.1932 – 28.03. 2016, тобто до 89-річчя від дня його народження. Другий, присвячений памяті Євфимії Окрутної – бабусі художника, створений з нагоди 100-х роковин від дня смерті Великого Каменяра, має дату – 28. 05. 2016 рік. В основі обох екслібрисів портретні зображення Роланда Франка та Івана Франка. Вони виконані гострими експресивними штрихами й ніби нагадують про нелегку долю портретованих. Доповнюють композиції декоративні орнаментовані елементи – у вигляді стрічки з компонованим в орнамент тризубом (в першому) і поєднанні двох стрічок у хрест, на якому в колі зображено І. Франка (в другому екслібрисі).

Огляд екслібрисної Франкіани засвідчив, що художникам не бракує сміливих і вдалих нових ідей у композиціях екслібрисів. Творчість Великого Каменяра викликає у них найглибші почуття щирого захоплення його талантом.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Нестеренко П.* Франкіана екслібрисна / Українська академія мистецтва. Науковий збірник. Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 13. – Київ, 2006. – С. 29-30.
2. *Іван Франко* в екслібрисі: Каталог виставки / Упорядники М. Гудз та Р. Фіголь. – Львів, 1986. – 18 с.
3. *Сучасна* книжкова графіка Львова. Каталог / Укладач О. Г. Вартанова. – Київ, 1990. – С. 5.
4. *Україна* в цікавих фактах: Книга рекордів України / Упорядник Г. О. Маценко. – Львів: Слово, 1992. – С. 114.
5. *Екслібрис* Івана Крислача / Упор. М. Батіг. – Львів, 1999. – С. 5.
6. *Коваль А. П., Коптілов В. В.* Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми. Літературні цитати. Образні вислови. – Видання друге, перероблене й доповнене. – Київ: Вища школа, 1975. – С.26.

Отримано 4 липня 2016 р. *м. Київ*